

„ספריה למטורפים“ – הרקע ליצירת „סוסתי“ לאברמוביץ

(פרקי מבוא ל„סוסתי“ במלאות מאה שנים להופעתה: תרל"ג-תשל"ג)

מאת דן מירון

רוסלאנד, היושב בלייפציג ומפרסם את ספריו בגרמניה בבית-ההוצאה של ברוקהייז, ולמחבר, שהוא לא רק „יש-ראליק“ אלא גם משוגע? מדוע צריך מנדלי זה „להשתדל“ להדפיס את החיבור שנמצא „מתגולל“ בין כתביו של מחבר זה?

שאלות אלו מכוונות את הדעת אל העניין העיקרי בפרק זה של עיונו (נקודות מעניינות אחרות בדף השער התוארנה בהמשך העיון). עניין הקשר בין ישראליק ומנדלי והמשתמע ממנו. כדי להעמיד דברים על דיוקם יש להבחין הבחנה ברורה יותר מהותו של המתמיה או יוצא-הדופן שבקשר זה. הופעת מנדלי כמלביה"ד או כמו"ל המביא לפני הקוראים חיבור שנכתב בידי אחר, בה כשלעצמה אין כלל מן המיוחד או המוזר. אדרבא, הופעה כזו אופיינית כמעט לכל סיפוריו של אברמוביץ, שבהם נוטל מנדלי חלק (כדאי לזכור, שקיימים חלקים ניכרים ביצירת אברמוביץ, שאינם קשורים בשמו של מנדלי: „האבות והבנים“, „הפובליציסט-טיקה העברית, הפואימה „יודל“, „זמירות ישראל“, סיפור מאוחר כ„עגלתו של תוספות יום-טוב“). החל בסיפורו היידי הראשון, „דאָס קליינע מענטשעלע“ (1864), וכלה בסיפור הגדול האחרון, „שלמה רב חיימים“ או „בימים ההם“ (1899-1901). מה בראשון הציג עצמו מנדלי לפני הקוראים הצגת כבודה כמו"ס וכמו"ל אקראי, שנקלע לעיר כסלון ובה הופיע קדה בידיו הדפסת חיבורו-יודיו של גיבור הסיפור, יצחק אברהם תקיף, כך חזר והציג עצמו ב„פתיחתא“ של האחרון כמו"ס וכמו"ל אקראי, שהודמן לבית הסופר שלמה היש-ראלי שבעיר שיחזר וקיבל על עצמו את האחריות להדפסת חיבורו-יודיו. תפקיד דומה מקבל מנדלי או נוטל על עצמו מרצונו כמעט בכל אחד מחלקיה של אותה חטיבה עיקרית ביצירת אברמוביץ, ששמו נקרא עליה. בכל אחד מאלה משמש הוא מעין מתווך בין מחבר (ובמקרה בולט אחד בין מספר לפי תומו – פישקע החיגר) לבין ציבור קוראים יהודי המפוזר „בכל תפוצות ישראל“, שאותו הוא משרת בדרך-כלל כמו"ס נודד. המערך הבדיוני (fictional) הררי-טורי של כל חטיבת מנדלי ביצירת אברמוביץ מבוסס על מעשה תיווך מו"לי זה, שרק באמצעותו להציג לפנינו את חיבוריו כאילו היו כולם לא מעשי-בדייה אמנותיים אלא

1
„די קליאטשע אָדער צער בעלי חיים . . . אַ מעשה וואָס האָט זיך פאַרוואַלגערט צווישן די כתבים פון ישראליק דעם מעשוגענעם. געדרוקט בהשתדלות מענדעלי מוכר ספרים“ (הסוסה או צער בעלי חיים . . . סיפור שהתגולל בין כתביו של ישראליק המשוגע. נדפס בהשתדלות מנדלי מוכר ספרים) – זו היתה הכותרת המלאה של „סוסתי“ במה-דורתה הראשונה (1873). קודם שנתקצרה במידות קיצוץ שונות במהדורות המאוחרות יותר. בתוכה בין חלקה ה-ראשון העשוי בנוסח כותרת-הברירה (הכותרת הדו-אנפית, הסבה על ציר מילת הכותרת) לבין חלקיה האחרים, שובץ המוטו, שגם הוא הורכב משני חלקים: פסוק שיר-השירים – „לסוסתי ברכבי פרעה דמיתך רעיתי“ – ותרגומו היידי הדרשני, המזהה את הרעיה עם כנסת-ישראל. ביחד הצטרפו הכותרת והמוטו לדף שער בעל מבנה מורכב ומעניין ביותר, שכל תחומי המשמעות של היצירה מתרמזים בו וכמעט כל שכבות הריטוריקה שלה מוצאות בו ביטוי. זהו מבנה בעל אופי אירוני מובהק, הוא מבוסס כולו על צירופים ואקבלות של בני-זוג, שאינם מתאימים זה לזה בדיוק. הדבר ניכר מיד בכותרת העיקרית, המצרפת, כמו כותרות ברירה רבות בסיפורת ובדרמה העממיות-ההמוניות בספרות האירופית של המאה ה-19 והי"ט, את ה„גובה“ אל ה„גמוך“: סוסה, או ליתר דיוק, „קליאטשע“ יידיית יומיומית מזה, ו„צער בעלי חיים“ – ציון מידה אנושית מוסרית (יותר מאשר לסבלם של בעלי-החיים) על ידי ביטוי עברי במקורו – מזה. המוטו גם הוא מעמת פסוק מקראי מליצי עם תרגומו היידי המזמך והפרשני (הסוסה האבירה של שיר-השירים ו„מייך קליאטשע אין פרעה“'ס רייטוואַגן“ אינן היינו-הך), ואילו חלקיה המסיימים של הכותרת מזמנים ומזווגים זה לזה שני שמות מנדלי מוכר ספרים וישראליק המשוגע, שצירופם אומר דרשני: מה למנדלי מוכר ספרים המפוקח והמיושב, ה-מלביה"ד והמו"ל, שהיה מוכר לקוראים עד 1873 כמדפיס ספריהם של יצחק אברהם תקיף ו„הירש ראטהמאגן פון

(*) ראה פרק ראשון בסיוורה זו, „המבוכה סביב „סוסתי“,“ ב-„הדואר“ תשל"ב, גליון ל"ה, כ"ב באלול עמ' 606-608.

683

עד כאן הצד ה"נורמאלי" ביחס בין מנדלי לישראל; הינו, עד כאן בורר התואם בין יחסים אלה לבין ה"נורמה" המיווגת מחבר ומלביה"ד כמעט בכל סיפור מנדלאי. קיימים, ככל אופן, גם גורמים "בלתי נורמאליים" ביחסי המחבר ל"מול" והם הקובעים ל"סוסי" מעמד יוצא-דופן במחבר זה במערך הבדיוני-הריטורי של הכתבים המנדלאים. ב-

עיקרם, שניים הם: טירופו של ישראל ומהותה המיוחדת של "הסוסי" בתורת חלק ממהות "כתבים" שבתוכו נת-ערבו פרקיה, ברור, ששני אלה קשורים וזכוכים זה בזה.

אשר לטירופו של ישראל — הוא עומד, לכאורה, בניגוד הרוף לעצם הטענה, שמנדלי אינו נלאה מחזור עליה בהקדמותיו לסיפורים ה"אוטנטיים" ה"מול" ב"השתדלותו" כי פירסום הסיפורים נעשה לתועלת הציבור, להשכלתו ולחינוכו. מנדלי מתוידר לפרסם חיבורים, תעודות, וידוים, אבטוביוגרפיות, שחשיבותם מבחינה חברתית, מוסרית ור-שכלית צריכה להיות ברורה. מה בין אלה לחיבור שנמצא מתגולל בצרור כתביו של מטרופ? הריטוריקה האירונית של מנדלי בהקדמותיו נבנית, בדרך כלל, סביב מחווה של בעל-טובה, של מזכה-הרבים, המכיר בערך מפעלו והמזכיר לאחרים את הקשיים ואת הקרבנות החמורים שבהם הוא כרוך. רק בסיפורים המוקדמים ביותר ("דאס קליינע מענ" טשעלע" ו"דאס ווינטשפינגערל" נוסח ראשון) מודה מנדלי במפורש, שפירסם את הסיפורים משום שקיבל שכר הוגן על עבודתו או (במקרה השני) תוך צפיה לרווחים (צפיה מר-טעית, כמובן). בדרך כלל הוא מקבל על עצמו את מלאכת ההתקנה לדפוס, ההדפסה וההפצה "לכבוד דעם הייליגען באשעפער, דער דא לעבט אייביק ולכבוד זיין פאלק יש" ראל" (מן ההקדמה ל"דאס ווינטשפינגערל" נוסח שני, ובעיבודו העברי של אברמוביץ עצמו: "לכבוד צורי וקוני, רבון העולמים, ולכבוד ישראל עם סגולתו"). והוא עושה זאת אף כי "זקנה קפצה עלי ותש כוחי, לא עליכם" (מן ההקדמה ל"מסעות בנימין השלישי"). מחווה כזאת מחייבת האדרת כבודו וחשיבותו של החיבור הנדפס, ואכן אחד מתפקידיו של מנדלי בהקדמותיו ובהערותיו הוא להוסיף יוקרה לסיפורים באמצעות הדגשת היקף הנרחב של משר-מעותם הציבורית, להיות כמין פרשן (על הרוב, פרשן אירוני). המוציא בהסברו את פרשת החיים שהסיפור מגולל מפרטיותה ומשבץ אותה במסגרת של הכללות נרחבות (ראה נוסחאות מעין: "דע, אין מנדלי בא לספר מעשה שהיה בעבר, אלא בשביל שיש בו רמז למעשים הרבה בהווה" וכו'. מן ההקדמה ל"לא נחת בי'עקב". ב"ספר הקבצנים", מקום, שהסיפור עצמו נובע ממקור "נמוך" במיוחד — המרחצאי והקבצן הבור פישקע, מתרחבים דברי הפרשנות וההכללה של מנדלי התרחבות רבתי הן מן הכתיבה הכמור-תית והן מבחינת ההיקף הרעיוני. תפקיד מעין זה ממלא מנדלי גם בהקדמה ל"סוסי" בשעה שהוא מציג את היצירה כמין המשך של "די טאקסע" המחווה בעל המשמעות הצי-בורית-החברתית המובהקת, ועוד יותר מזה, בשעה שהוא בא לבאר את המבנה האליגוריסטי שלה, את "הנוסח הגבוה" של כתיבתה המאפשר לכל קורא למצוא בה עניין לפי מדרגתו: הקורא הפשוט יכול למצוא בה "סיפור מעשה נאה", ואילו הקורא בעל-המדריגה ימצא בה רמז המכוון לכל "הנשמות היהודיות — ולסוד מעשיהן בעולם הזה". הכרונות אלו של מנדלי עומדות, מכל מקום, בניגוד לתיאורו

1) מתוך מכתבו של אברמוביץ אל שלום-עליכם מיום 10 ביוני 1884 (שירפוטן"א, עמ' 251), שלוחה את כתב היד של "דאס ווינטש-פינגערל", ספר ראשון, כשזה נשלח ל"פאלקס-ביבליאטעק".
2) הקדמה זו תורגמה לעברית בידי ירמיהו פרנקל ונכללה בספרו "פרוש ל"סוסי".

תעודות, דוקומנטים, פרשיות חיים, אמיתיות, כתובות או מסופרות על-ידי הנוגעים בדבר עצמם לאו דווקא לשם מטרת של הנאה ספרותית, אלא בעיקר לשם התועלת שניתן יהיה להפיק מהם: היגוד לחיי מוסר ("דאס קליינע מענטשעלע"), תיקון הסדרים הנוהגים בקהילות ישראל ("די טאקסע"), הרחבת דעתם ויריעתם של הקוראים בתחום מדעי הטבע ("דאס ווינטשפינגערל" נוסח ראשון) או הגיאר-גרופיה והכרת העמים ("דער לופט באלאך", "מסעות בנימין השלישי"), ואף לשם "הצגת העניינים החשובים ביותר העומדים אצלנו על הפרק בשעה זו" וקביעת האמצעים ה-דרושים לשם "שיפור המצב היהודי" היינו לשם הצעת פתרון ל"בעייה היהודית" ("דאס ווינטשפינגערל" נוסח שני; בעברית "בעמק הבכא"). אין צורך לומר שאלו אינן המטרות הבלעדיות של סיפורי אברמוביץ, כשם שבירור, שהסיפורים שהוא מפרסם באמצעות מנדלי אינם דוקומנטים אמיתיים אלא מעשית-מרכבה אמנותיים. המבנה האמנותי של הסיפורים מבוסס, מכל מקום, על פיקציה זו של "אותנ-טיות" ושל תועלתיות, ופיקציה זו אין לה קיום בלא מיכא-ניזם של התיווך הספרותי, היינו בלי מנדלי, שיוציא את התעודות האוטנטיים החשובות מרשות היחיד לרשות הרבים ואף יוסיף להן מעט מלה ופלאפל ספרותיים לעשותן לוקחות לב ומעוררות לקריאה. הצורך בשיפור ובהיבול ספרותיים גורם לעליה מתמדת בחשיבותו של המול-להי-מלביה"ד במשך התפתחותה של חטיבת "מנדלי בכתבי אבר-מוביץ, והוא עולה בהדרגה למעמד עורך, מעבד ולבסוף גם מחבר-שותף, העושה בכתביהם של המחברים האימי-תיים ככתבן שלו (כך "מסעות בנימין השלישי" וב"בעמק הבכא"). עם זאת עומדת ההנחה בדבר האמיתיות ההיסטור-רית של הסיפורים בעינה, ואף תפקידו המתווך של מנדלי אינו משתנה ביסודו. מצירוף שני אלה, היינו, המבנה הכמור-אוטנטי של הסיפור והתפקיד של מנדלי כמליץ בין המחבר לבין הקוראים, נובע המבנה הטיפוסי של הסיפורים המנד-לאיים (המבנה של "סיפור המעשה עצמו" ושל "מעשה על גבי מעשה"). מכאן מתחייבת גם ההקדמות המרובות והארו-כות, הנפתחות תדיר במשפט הנוסחאי העברי-היידי: "אמר מענדעלי מוכר-ספרים — זאגט מענדעלי מוכר ספרים".

לא כאן המקום לדיון במשמעותו של מבנה זה בכללה, או לחקירת הסיבות, שהביאו את אברמוביץ לדבקות ממנו שכת זו בפיקציה של הסיפור הבלתי בדוי, ומכאן גם להז-דקקות לדמות המתווך היוצא ובה לפני הסיפורים (ופעמים אף בתוכם ובסופיהם). דינו אם נקבע כאן, שגם ב"סוסי" נשמרו הפיקציה והמבנה המתחייב ממנה כצורתם ובמלואם, כפי שמסתבר מן הכותרת, וכפי שמסביר מנדלי עצמו בארי-כות בהקדמתו לסיפור, שהשמטתה מנוסחו העברי פוגעת בו פגיעה ניכרת²). בהקדמה זו נקבע, שהסיפור, כסיפורים אחר-רים בחטיבה המנדלאית, הגיע לידי מנדלי באקראי ובמהלך דבריו, הנותן מקום למונולוג תיאורי, שיש בו הרבה מן המהתלה והשגינה (כאן, פרשת חילופו של סוס אמיתי, סוסו הזקן של מנדלי ששבק חיים, ב"סוסי" ספרותית, הוא חיבורו של ישראל המשוגע, המביאה בסופו של דבר לקניית סוס חדש). כן מצויינת בה, כמו בהקדמות אחרות, טירחתו הרבה של מנדלי, שהוטל עליו להשליט סדר בכתביד מ"עורבב ומטרופ. מנדלי קובע: "נטלת אותה [את 'הסוסי'], צירפתי וסידרתי כדבעי למיהווי, חילקתי אותה לפרקים וקבעתי לכל אחד מהם כותרת כיאה לו — טירחה, שבד-כותה בלבד חותמים אחרים את שמותיהם על כתבים של זולתם ונטלים לעצמם שם מחברים... בקיצור, לא הת-רשלתי ועשיתי את מלאכתי באמונה" — הכל לפי חוקתה והגיונה הריטוריים של ה"אוטנטיות" הפיקטיבית, וכן על-פי המקום המיוחד של "סוסי" במהלך התפתחותו של מנדלי ממעמד הבוראשית שלו כמוליס ומדפיס גרידא, למעמד המעבד והסופר-השותף, שאליו עתיד הוא להגיע. כאן, ב"סוסי" (כמו גם ב"די טאקסע", היצירה שקדמה לה "אשר", "סוסי" אמורה לשמש לה מעין חלק שני) שרוי הוא באמצע הדרך שבין שני המעמדים האלה. כבר הוא משמש בתפקיד עורך פעיל, אך עדיין אין הוא מתיימר בזכויות יוצרים, כפי שהוא עצמו קובע מפורשות באמצעות רמז העוקצני, שהוא משלח ב"אחרים", המתקשטים בנוצות ירות.

של מחבר הסיפור כ"מעורב בדעת" (דער מחבר אליין איז אצינד, לאיעליכס, עפעס ווי רופט מען עס . . . צומישט, גאר צעטראגן), וכן לסידרה שלמה של רמזים, המלמדים על כך, שמנדלי אמנם נתפתה וקיבל על עצמו את העיסוק בכתביו של ישראליק בעיקר משום שהיה דהוק בממון והכרה היה לו לקנות סוס חדש, ואלו שמטרו את הכתבים לידיו והפקידו אותו על התקנתם ועל הדפסתם כללו בהסכם שבינו לבינם גם הבטחות תשלומים ואפילו מקדמה "עד לחשבון". גם ההטעמה המרובה שמטעים מנדלי את העובדה, כי באמצעות "הסוסה", שנתגלגלה לידיו בהיסח הדעת, עלה בידו גם לצאת ידי חובת הנדר שנודר להוציא לאור חלק שני של ה"טקסא", יש בה פנים לכאן ולכאן. כשם שהיא מפנה את הדעת אל המחאה החברתית והלאומית שביצירה (הדיינים של כסלון, שלפניהם הביא מנדלי את שאלתו, אם יש בפירסום "הסוסה" כדי התרת הנדר, עיינו בסיפור יפה לקולא, כיוון שמצאו בה, ב"הסוסה" מעין "ריח" או "תמ" ציית" של ה"טקסא"), הריהי מוסיפה הדגשה לאותם דיבורים, שבאמצעותם מרמז מנדלי, שעיסוק זה שלו בכתביו של המטורף הוא עיסוק של שעת הדחק. יחסו האמביוואלנטי של מנדלי לחיבור זה, שהוא מביא הפעם לפני קוראיו — ספק לתועלתם שלהם, ספק לתועלתו הפרטית שלו — ניכר ביחוד כשהוא מביא את הקדמתו לקראת סיום בהתימה ריב טורית נרחבה, העשויה כולה בנוסח מזמור "דיינו" מן ההגדה והמסתכמת במשפטים אלה: "על אחת כמה וכמה, שחייב אני להודות לקדוש ברוך הוא, שהמציא לידי את הסוסה ועוד בתוספת ממון מראש לקנות בו סוס, ונתן בה תמצית מה'טקסע' והתירו הדיינים את נדרי ובשעת מעשה

(3) דאָס ייִדישע פּאַלקס־ביבליאָטעק א/ עמ' 9.
 (4) "השילוח" א/ עמ' 12.

התגרדו בתאוה משונה, ויודע אני מפנימה, ומבין, שהסוסה מסוגלת על כל פנים להביא לידי גירוד, לכפר על כל עוונתי ה"בו".

אשר לצרור הכתבים הגדול, שבתוכו נמצא סיפור ה"סוסה" מתגולל — בעניין זה ביהוד מעלה ההקדמה אפשרות או מצב, שאין להם מקבילים בסיפורים המנדלאיים האחרים. מסתבר, שצרור כתבים זה, שנמסר למנדלי על ידי ידידו של המחבר המטורף, מכיל סיפורים רבים, שפרקיהם נתערבו בו אלו באלו. תפקיד מנדלי הוא לצרף את הסיפורים הפזורים, להעמידם על תיקנם ולפרסמם בדפוס אחד־אחד "על פי הסדר". "הסוסה" היא רק חטיבה ראשונה במערכת נרחבה זו של "כל כתבי" ישראליק, מעין פתיחה שלהם. היא נבחרה לתפקידה זה (על ידי ידידי המחבר) בודאי, משום שבה מתואר מהלך האירועים, שהביא את המחבר ל"מצבו" כמו גם ביטוי כללי ומקיף של מהות טירופו. מעמד פוקטבי כזה של כרך פתיחה בסידרת כתבים ארוכה, שהיא כמין חטיבה סגורה ושלמה בפני עצמה בתוך מערך הכתבים המנדלאיים, לא ניתן לשום סיפור אחר של אברמוביץ. אמנם, מצויים בתוך המערך המנדלאי סיפורים אחרים, המוצגים כחלק ראשון של סיפור ארוך יותר ("מסעות בנימינן השלישי"), כחיבור שיש לו חיבור־תאום, העתים להופיע בעקבותיו (כך הדבר בשני הנסחים של "דאָס ווינטשפינגערל", בשניהם מוצג סיפור הינו של הירש ראט־מאן כמין אח סיפורי של חיבור עיוני, העתיד לצאת אחריו. בנוסח הראשון המדובר הוא בספר מעין "תולדות הטבע"; בשני — בחיבור הגותי־פובליציסטי מעין "א סגולה צו די ייִדישע צרות", חיבורו של אברמוביץ, שנכתב בעקבות ה"אוטואימאנספאציה" של פּינסקער). במקרה של בנימינן השלישי מדובר בפירוש על "כתבים" או על ספרים אחרים, שחיבר הגיבור, ובמאחר אף הוסיף אברמוביץ להדפיס קטעים, שהם, כביכול, נתזים מתוך אוצר גדול זה, שעליו נמנו וגמרו כל כתבי העתים היהודיים כי "לא בא כבושם הזה" (ראה הפארוודיות של אברמוביץ על חיבורים בנוסח של חכמת ישראל: "אגדות האדמונים" ו"אגדת וירא"). עם זאת, אין אנו מוצאים שום סיפור מן הסיפורים המנדלאיים, המוצג כפתיחה למערכת נפרדת של כתבים בתוך כתבים. מעמד מיוחד זה ניתן ל"סוסתי" ולה בלבד.

3

יחודו של מעמד זה לא נתבטל גם על־ידי העובדה, שכמו במקרים האחרים בהם הבטיח מנדלי בהקדמתו המ"שכים ממינים שונים לחיבורים שנדפסו, "בהשתדלותו", לא הגיע לידו קיום מלא של ההבטחה, משום שבכל זאת היה המשך כלשהו לפירסום "יצירתו של ישראליק המשוגע". יש מקום להניח, שב־1875, שנתיים לאחר פירסום "סוסתי", ניגש אברמוביץ להמשך הפיתוח של דמות ישראליק והגותו במסגרת של פלייטונים או "מאמרים". מכל מקום, בשנה זו פרסם בכתבי־עת יידי וקצרי־ימים שהופיע באתו זמן ("ישראליק" בעריכת י. י. לינצקי וא. גולדפאדן) פלייטון או, בלשון אברמוביץ עצמו, "מאמר" (5) "מן הכתבים של ישראל המשוגע" בשם "יידישע קינדער" — דיאלוג בין ישראליק לאמו ברוח הדיאלוגים שלהם מ"סוסתי" או בתור ספת שיוניים חשובים (על כך עייני להלן). על פי ההסכם, שהסכים אברמוביץ עם עורכי כתבי־העת, צריך היה פלייטון זה לשמש מעין פתיחה לסידרת "מאמרים", שבהם — מותר אולי לשער — היה ישראליק עתיד להגיב על תופעות שונות בחיים היהודיים בני־הזמן; אבל קיומו של כתבי־העת נפסק תוך זמן קצר ביותר אחר פרסומו של "יידישע קינדער", ולפתיחה לא היה המשך. אגב, מן הראוי להעיר, שפלייטון זה נדפס ב"ישראליק" ללא כל ציון השתדלותו או התערבותו של מנדלי מוכר ספרים במעשה ההדפסה. הוא הופיע בחתימת אי"ש (ר"ת של אברמוביץ, יעקב שלום, חניכה, שבה השתמש אברמוביץ בשני ספריו היידיים הראשונים, קודם שנתבססה אצלו ביסוס סופי הפיקציה של מנדלי בתורת חותם יחיד על פירסומיו, שבהם הוא נוטל חלק). היינו תחת שם הסופר עצמו וללא תיווכה של דמות בדיונית. על משמעותה האפשרית של עובדה זו עוד יתעכב הדיון להלן. בראשית המאה העשרים נדפסו כמה פרקי "ישראליק" חדשים, שהיה בהם משום המשך ומודרניזאציה של מחשבתו ה"מטורפת" של הגיבור־המחבר של "סוסתי". אמנם, פרקים אלה שולבו אחר־כך במהדורה הסופית של "סוסתי", ואפשר שלא נוצרו מלכתחילה אלא כהרחבה של סיפור זה לקראת פירסומו המחודש (6). בין שני אלה נכתב, כנראה בשנות השמונים או בראשית שנות התשעים,

(*) ראה "הדואר", גליון ל"ח.
 (5) ראה מכתבו לי. י. לינצקי מיום 10 בנובמבר 1875, "שריפטן", א/ עמ' 242.
 (6) אברמוביץ לא כינס קטע זה מעולם והוא כמעט בלתי ידוע לחוקריו. א. חרובייטשיק, הממונה על עזבון הסופר במוזיאון מנדלי שבאודיסה בחקופה שלפני מלחמת העולם השנייה, לא ראה את הקטע ב"ישראליק" (אם כי ידע על קיומו), אך מצא בעזבונו טיוטה שלו, שונה ממנו בפרטים לא מעטים, ומוכתרת בכותרת: "אדרבא, ווער איז בישוגע? — סיפור המעשה, וואָס האָט זיך פאַרוואַלגערט צווישן די כתבים פון ישראליק דעם מעשוגענעמס". הוא פרסם טיוטה זו בתוך ילקוט טקסטים בלתי־מוכרים, פון מענדעלעס ליטע, אַרישער ירושע" בקובץ "מענדעלע און זיינ צייט" (מאָסקווע, 1940), עמ' 85. את הנוסחה, שהותקנה לדפוס על־ידי אברמוביץ עצמו ניתן למצוא רק בכתבי־העת הנדיר עצמו "ישראליק", גל' 8, 20 באוקטובר 1875, עמ' 41. אגב, קיומה של נוסחה זו אינו ידוע לביבליוגרפים, שהתקינו את רשימת כתבי אברמוביץ ואגרותיו לקראת פירסום מהדורת האקאדמית (ירושלים, תשכ"ה).
 (7) ראה המכתב הג'ל ללינצקי (הערה מס' 5).
 (8) ראה דפי השער של "דאָס קליינע מענטשעלע" (אדעס, 1865) ו"דאָס ווינטשפינגערל", נוסח א (זאראשא, 1865?).
 (9) ראה, למשל, פרקי "ישראליק דער משוגענער פרעפליט אין די הויכע צולימות" בדער יוד, שנה ג' (1901), גל' 47, 50, 52.

הסיפור הפליטון "דער בייבאק" — שיחה על עניינים שהזמן גרמם בין ישראלים המטורף, שנעשה אוהבת-נומות, לבין המלאך גבריאל המנסה לעוררו. סיפור זה, שאברמוביץ גנוז 10, סומן בכותרת המשנה שלו כ"א בלעטל פונעם דניעוויק ישראלים דעם משוגענעמעס" (דף מיומנו של ישראלים המשוגע) סימון, שממנו רשאים אנו אולי להסיק, שמלבד "כתבים" של ממש, כלומר סיפורים ומאמרים, נמצא בצרור הכתבים הגדול של ישראלים גם יומן, (כמה מן הסיפורים הקלאסיים המיוחסים למחבר בדוי מטורף נכתבו בצורת יומן. ראה, למשל, סיפורו של גוגול, "מיומנו של מטורף" שהיה מוכר לאברמוביץ, ללא ספק).

ברסיסים אלה אין, כמובן, משום מילוי "ההתחייבות" של מנדלי לפנים את סיפוריו של ישראלים בזה אחר זה. אף על פי כן, מלמדים הם על רצינות תכנותיו של אברמוביץ, שהתכוון לעמוד בדיבורו, כשהניח למנדלי שלו להודיע בהקדמה ל"סוסתי" על מהלך חדש זה ביצירתו. על תכנות אלו ועל התפתחותן הממושכת למדים אנו גם ממקורות אחרים. מסתבר, שכבר באמצע שנות הששים או קראת סוף, כלומר בתוך העשור הראשון לפעולתו הספרותית, עלה דעתו על אברמוביץ לכתוב סיפור (ביידיש) שבמרכזו תעמוד דמות של "מטורף". הסיפור אמור היה להיקרא בשם "די אויסגענארטע בכורה" (הבכורה הגנובה) ולעמוד על עימותם של שני אחים, "רב איציקל חכם" — חסיד וירא שמים כלפי חוץ, ובאמת צבוע, ראמי ומועל בכספי הציבור, הוא "גונב הבכורה" — ולעומתו "ברל המשוגע", הוגה דעות תמיהה במקוריותו ובהשגותיו, הנראות במבט ראשון זרות ומרוחקות. תוכנית זו, שנותרה בידינו בצורת שרטוטים קצרים של שתי הדמויות, דמות ה"חכם" ודמות ה"משוגע" 11, לא יצאה לפועל, אך גם לא הונחתה. היא שבה ועלתה על הפרק בשעת מפנה בחייו של הסופר, עם עקירתו מברדיצ'ב והשתקפותו בויטומיר. בתקופה זו, ראשית שנות השבעים, נאחו אברמוביץ בפרוייקט של הסיפור או הסיפורים ה"מטורפים" ולא הרפה ממנו עד להופעת "סוסתי", וכפי שראינו גם לאחריה (הקטעים שפורסמו ב"ישראלים"), כבר ב-1870—1871 החל לרשום בפנקסיו קטעי הגיגים בשם "רעיונות של הערשל המשוגע". קטעים אלה נכתבו עברית (לצערנו, נותרו הללו בידינו רק בתרגומם היידי 12), ואפשר שצריכים היו לשמש בסיס ליצירה עברית (עיונית או סיפורית). חשיבותם להבנת משמעותו של קומפלקס הכתבים ה"מטורפים" ביצירת אברמוביץ רבה ביותר, כפי שנראה להלן. זמן לא רב לאחר כתיבתם צעד המחבר צעד נוסף בפיתוחה של תכניתו; צעד שקירב אותו קירוב ניכר לתכנית הכתבים של ישראלים המשוגע, כפי שניתן ללמוד מפראגמנט שרשם בפנקסו ב-1871 או ב-1872, כלומר סמוך מאד לכתיבתה הנסערת והמחירה של "סוסתי" (בקץ 1872). הפראגמנט מופיע תחת הכותרת הרוסית "ראסקאזי דליא סומאסדשיך" ("סיפורים בשביל מטורפים"; נוסח קודם של הכותרת: "ביבליטיקה דליא סומאסדשיך",

10) הסיפור פורסם מן העזבונו ב"שטערנ" המינסקאי, שנה י"ב (1936) ג' ז.

11) ראה, מן מענדעלעס ליטערארישער ירושע, "מענדעלע און זיינ צייט", עמ' 19. השערתו של וורובייטשיק, שהסיפור קשור ב"דאס קליינע מיטשעלע", כיוון "שלא קשה להכיר באיציקל החכם את יצחק אברהם תקיף ובברל את גוטמאן", שני גיבורי סיפורו היידי הראשון של אברמוביץ (ש, עמ' 26), אין לה על מה שתמוך. איציקל חכם אינו דומה כלל ל"אדם הקטן", וכנגד זה דומה הוא דמיון מושלם קבל הפרטי ל"אויב ספאדיק", אחד מ"בעלי הטובות" מ"די טאקסע", זה המעניק לחבורה הנפשעת של פרנטי הציבור המושחתים, המוקעת במחזה זה, את יוקרת שמו כתלמידיהם וכירא שמים. קשר זה עם ה"טקסא" מאפשר לקבוע את זמן חיבורה של הכנית "הבכורה ה"גנובה", שבה יש לראות את הזרע שממנו נצמחה כעבור שנים "סוסתי". לשנים האחרונות שלפני סיום העשור השביעי של המאה הי"ט, 1866—1868, זהו אגני התאריך, שאותו נאלץ גם וורובייטשיק לקבל באורח טינטאטיבי בתורת תאריך החיבור של התכנית — על פי מקומה של זו בפנקסיו של אברמוביץ (ש).

12) ראה "מענדעלע און זיינ צייט", עמ' 22, וראה להלן בפרק הבא של המאמר.

"ספריה בשביל מטורפים"), ומן הראוי לתרגמו כאן במלואו: יושב אני ומהרהר לא אחת: רבוננו של עולם גוואלד! ציבור שלם מתענה, לא עלינו, כותב עושה ספרים הרבה כל-יך להנאתן של בריות מכל סוג ומין גברים וגבירות, חכמים, מלומדים, וסתם אנשים פשוטים מן השוק. היאך זה לא נמצא אדם, שיתן דעתו למלך גם את מחסורם של השוטים, וכן — רחמנא ליצלן — של המשוגעים, ולהוציא לאור מיני ספרים, שהם נאיני ויאים לשכמותם? הרי בעתים האלה החלו לדאוג בדבו הזה אפילו לילדים קטנים, והרבה הרבה כותבים לשמם ואילו השוטים והמשוגעים שלנו — הקטנים עם הגדולים — מתרבים והולכים, ברוך-השם, מיום ליום, ובשבילם המסכנים, עדיין לא הדפיס איש, ניתן לומר, אפיל עלה אחד לרפואה! וגדולה התמיהה: הרי כדי לכתוב לילדים קטנים חייבים סופרים גדולים להשים עצמם תינקות, ואילו לכתובה בשביל השוטים והמשוגעים לא יחסרו, ברוך השם, סופרים שוטים ומשוגעים באמה אדרבא, הללו מצויים אצלנו, בלי-עין-הרע, הרבה מאד! חיי שלא הייתי מתרשל בדבר, ולא פעם כבר נסיה לקחת דברים עם סופרים מן הסוג הזה, והייתי מקפא אותם בטענות: אי, שמים! הייתי צועק, האלוהים ברוך אתכם בכל המעלות והנכם מטורפים או שוטים, ומדוע זה תמנעו הטוב והמועיל מאחיכם? אחיכם, לא עלינו שראשם טובב סחור-סחור בעוונותינו הרבים, והו מבלבלים, ופעמים הרבה אין הם יודעים באיזה עולו מן העולמות שרויים הם... 13)

פראגמנט מבריק זה — הדבר ברור לעין — צריך הי לשמש בחינת "דיבור" מתחיל" במונולוג אופייני של מנדל מוכר ספרים, שהיה בא, כדרך ההקדמות בנוסח "אני מענדעלי" בראשו של חיבור חדש, שעלה בדעתו של אברמוביץ; חיבור, שהיה אמור להיקרא בשם "ספריה למטורפים", מצויים בו כל כוונות-החן האירוניים, האופייניים לשיח חות המבוא של מנדלי, שבהן מסביר הוא ברוב חשיבות א הנחיצות הגדולה בחיבור מעין זה, שהוא מביא לפני קוראי וממילא, כפי שכבר הוסבר, את "משמעותו" וערכו של החיבור הנדפס. אף כי נותר בטיטה, בלא מעשה הליטוש הארוך, ניכרת בו האיכות הסיגנונית ה"מנדלאית" המיוחדת במינה (מדובר כאן, כמובן, באיכותו של המקור היידי; ל בוז של התרגום), המגיעה תמיד לגילוייה האופייניים והמרוכזים ביותר בשיחות המבוא ומעניקה להן ברק וזוהר שכמותם קשה לפעמים למצוא בגוף החיבורים. לא קל לשער, כיצד היה הקטע עשוי להתפתח אילו הושלם. בודאי עתידים היינו לשמוע את כל חילופי הדברים, הטענות והמענות, בין מנדלי לבין סופרים השוטים והמשוגעים, ל שהללו היו נאותים, לבסוף, לאצול מטובם ולזכות את קר הקוראים, הנוטה יותר-יותר לשטות ולשגעון, בחיבורו שיש בהם מסימני "כל המעלות", שבהן חננם הקדוש ברו הוא. את התעלולים הריטוריים וההברקות הסאטיריות מן מנדלי, שהיו באים בזה אחר זה במהלך דיון אירוני מע זה ב"שבחה של הכסילות" ובשבחו של הטירוף בספרו יוכל לשער כל מי ששם לבו למעשי הלוליינות המופלא שלו שהקדמותיו ל"מסעות בנימין השלישי" או ל"עני הבכא". כן ברור, שמונולוג זה, בניגוד לשאר שיחות המבוא המנדלאיות, אך בדומה לשיחת המבוא המקדימה את "סוסתי", צריך היה להציג לפני הקוראים לא חיבור יחיד, א מערכת שלמה של סיפורים. מכאן גם לשון הרבים שבכו רות הרוסיות: "סיפורים בשביל מטורפים", "ספריה בשב מטורפים" 14). התכנית, שעלתה בדעתו של אברמוביץ בש

13) "מענדעלע און זיינ צייט", עמ' 9.
14) וורובייטשיק מעלה השערה, שהכותרת, "ספריה בשביל מי פים" נועדה לרמז על הקשר (הפארוזיהסאטירי) בין הכנית "הספ המטורפים" של אברמוביץ לבין ה"ביבליטיקה" של אר לנדא. סידרת אלמאנאכים יהודיים-רוסיים, שהכרך הראשון י ראה אור בשנת 1871 (ש, עמ' 109).

הנדון, הצטיינה, איפוא, בצירופם של אותם סימני יידי
שמצאנו קודם לכן בתכנית פירסום כתביו של ישראל
המשוגע, שעליה הוכרו בהקדמה ל"סוסי": סימן ה"ישראל
של המחברים הבדויים וסימן ריבויים של הכתבים עד כ
העמדת מחזור סיפורים מיוחד לעצמו, אפילו "ביבליוטיק
שלמה, כיחידה נפרדת ונפלה בתוך מערך הכתבים המ
דלאיים. ההבדל העיקרי בין שתי התכניות כרוך בכך, ש
התכנית הראשונה, זו של ה"ביבליוטיקה", צריך היה מנד
ככל הנראה, להתקשר עם כמה וכמה מחברים — מהם ש
טים ומהם משוגעים — מתוך המעורבים בדעת הרבים, ע
"מצויים אצלנו, בלי-עיקר-הרע", בספרות היהודית. ע
ה"ביבליוטיקה" מחייב ריבוי מחברים. לעומת זאת, ע
ישראל הקטן המשוגע במרכז התכנית, שהחלה להתגשם
פירסום "סוסי" עמידת מחבר יחיד; תמורה שחייבה המ
רעיון ה"ביבליוטיקה" ברעיון פירסום "כל כתבי". אברמו
הגיע, אפוא, להגשמת תכניתו (או חלק ממנה) כשחזר

ושב אל נוהגו הישן — שממנו לא סטה אף באחד מחיבוריו;
להפקיד על כל מפעל מחבר בדוי אחד. במסלול זה התכוון,
כנראה, להלך גם כשהיה נתון בשלבים המוקדמים יותר של
תכנית הסיפור על הגיבור "המשוגע", כגון בשעה שריכו
תכנית זו סביב הערשל המשוגע (שהיה צריך להיות המחבר
הבדוי של ספרו, כפי שניתן לראות מן הצורה שבה כתובים
"רעיונותיו"), או אף בשלב המוקדם ביותר, כשזו רוכזה
בברל המשוגע, הבכור שבכורתו נגנבה ממנו (אם כי כאן,
ככל הנראה, לא היה המשוגע עצמו מיועד לשמש בתפקיד
מחבר הסיפור¹⁵). בשיבה זו אל המסלול הישן של המחבר
היחיד קשור גם הבדל אחר בין תכנית ה"ספריה למטורפים"
לבין תכנית פירסום הכתבים של ישראל, כפי שראינו,
במסגרתה של זו האחרונה מגיע צרור הכתבים לידי מנדלי
באקראי, ובכל אופן ללא כל יוזמה מצדו. פירסומם של
הכתבים עלידיו הוא בבחינת "הזדמנות" שנתגלגלה לידו.
הקשר דברים כזה היה מקובל עד עתה במערכת הכתבים
המנדלאיים, שלהוציא מקרה בולט אחד ("פישקע החיגר",
ששמע אותו מפיו — אמנם, באקראי) עדיין לא הופר הנוהג,
הקובע למנדלי בראש ובראשונה מעמד של מוכר ספרים
נודד, שעיקר עיסוקו מכירת ספרי קודש ורומ"ל בעיירות
ובירידים, ואילו הדפסת ספרים היא אצלו עניין שבאקראי
ושבהזדמנות. לעומת זאת, מגלה מנדלי במסגרת תכנית
הביבליוטיקה יוזמה מו"לית בעלת היקף נרחב. לא רק שאין
הוא מצפה לכתביהידי שיתגלגלו לידיו באקראי, אלא שהוא
אף מוכן לקפח את הסופרים השוטמים והמשוגעים בטענות
והוציא מידם את החיבורים הדרושים לו להגשמת תכניתו.
יוזמה מעין זו (אמנם, צרה בהרבה בהיקפה) עתיד היה
מנדלי לגלות רק כעבור שנים אחדות במסעות בנימין
השלישי¹⁶, כשהחליט, שלא להמתין לאדירי הסופרים העב
יים, אשר קטנם עבה ממתני" עד שיתעוררו הם לתרגם
את ספרי המסעות של בנימין ללשון, כפקה הקוראים היהודי
נוקק לה, אלא החל להכין בעצמו, "כפי מעוט כוחו", תקציר
ידי של ספרים אלה. ברור, שגילוי יוזמה כזו משנה במידה
זיכרת את מעמדו שלק מנדלי בהתפתחותו ממו"ם ומדפיס
עקראי למו"ל ומחבר-שותף, ומסתבר שבראשית שנות ה-
שבעים עדיין לא היה מנדלי מוכן לשינוי מרחיק לכת כל-
ך, ב"סוסי" עדיין ניתן לו, למנדלי, לשמור על מידה גי
רת מן הפאסיביות, שהיתה אופיינית לו עד עתה.

15) במידה שניתן לנו ללמוד מן הרישום הקצר שנשאר בעזבונו
אברמוביץ, היה סיפור "הבכורה הגנובה" עתיד להיכתב על-ידי
זרע, בן עירם של שני האחים, איציק חכם וברל משוגע, המספר
יום במסגרת של זכרונות מימי ילדותו. לנוסח זה של זכרונות
מי הילדות נוקק כבר אברמוביץ ב"דאס קליינע מענטשעלע" וב-
אס ווינטשפינגערע" נוסח א.
16) ב"שטערני" הכינסקאי, שנה ט"ו (1939), גל' 7, עמ' 41.
17) הנוסח שנודפס ב"שטערני" נכתב ב-1870, כפי שניתן ללמוד
אשפט הפתיחה שלו: "דעם צווייטן אלול, פארצאין, תרכ"ט, האב
ד' מ' . . . וכו' (כיווני תאריכים מדויקים מופיעים בכל הקדמו
ן של מנדלי לסיפורים היידיים המוקדמים: "דאס קליינע מענטשע
ל", "דאס ווינטשפינגערעל", "פישקע דער קרומער", אבל יש מקום
לע, שהסיפור עלה בדעתו של אברמוביץ ואף החל להיכתב קודם

שמירה זו על הפאסיביות של מנדלי ותאורו כמי
"הסוסה" הספרותית באה לידי במקרה (תחת סוסו שמת)
וחים היו לאברמוביץ במיוחד משום שעל-פיהם ניתן היה
ו להשתמש בהקדמה ל"סוסי" ברעיון, שכבר ניסה לפתחו
סיפור אחר, שלא נשלם ופורסם מן העזבון — בשם "מיין
לעצטע" [נסיעה"¹⁸]. קטע גדול זה, מן הדברים המעמיקים
המסעירים ביותר שכתב אברמוביץ בסוף שנת הששים¹⁹,
ם בו, כמו בהבכורה הגנובה", גלומים כמה מן המוטיבים
סמני הפאטוס, שהלכו והתפתחו במסגרת המעבדה הספרו-
ית של אברמוביץ עד שפרצו ונגלו במלוא תנופתם ב-
סוסי". בצדק טען א. וורובייטשיק, שיש לכלול אותו בסד-
ת הכתבים הגנוזים המוליכה ליצירת "סוסי", אלא שמן
קטע עצמו אין למצוא כל ראיה לדעתו, שיש קשר ישיר
ונו לבין ה"ציקלוס" של הכתבים המטורפים; היינו, אין
ל סימן לכך, שהסיפור הנפתח בקטע זה (שאפשר לראות
ה הקדמה מנדלאית מן הסוג המקובל) צריך היה להתקשר
דמות של מחבר או גיבור מטורפים¹⁸). הניקה בין "סוסי"
בין "מיין לעצטע נסיעה" מסתברת לא על פי טירופו של
ישראל כשלעצמו, אלא על פי התרכזות הטירוף סביב
ישת הסוסה ורגש "צער בעלי החיים", בסיפור הגנוז
יאר מנדלי בנוסח נוגע עד הלב את צערו בשעה שנאלץ
—וציא את סוסו הזקן והנאמן למכירה באחד הירידים בעיר

קיו, אחר שהסתבך בעסקים רעים בעיר ובסביבתה ושקע
בחובות באכסניה. כן שרוי כאן מנדלי במצוקה, כיוון שהוא
עומד להישאר ללא הסוס, הדרוש לו לשם מסחרו. כאן מתב-
שרת (בנוסח פאטיטי-נגרש) המצוקה, שעליה מספר מנדלי
בהקדמה ל"סוסי", שבה הוא מודיע (בנוסח אירוני-מבו-
דח): "רבותי, הפערדיל שלי מת!" אבל, יותר מזה, מתבשר
כאן גם עצם היחס העמוק ורבי-הפנים בין אדם לסוס, שעליו
מבוסס כל החלק הסיפורי-התיאורי במבנה האליגורי של
"סוסי". מותר אולי להניח, שאברמוביץ הגיע למדרגת
המתח היצירתי, שאיפשרה לו, סוף סוף, להוציא את תכנית
הכתבים המטורפים מן הכוח אל הפועל, כשזו חוזקה על-ידי
קליטת המוטיב ה"סוסי", שפוחלח כבר במידת-מה בנסחים
הראשונים של "דאס קליינע מענטשעלע", "דאס ווינטש-
פינגערעל" (כאן מעניינת ביותר השיחה המובילה מדיון
בזנב התלוש של סוסו של מנדלי לדיון במקומם של סוסים
והמורים בספרות בכללה, כגון בכתבי סרוואנטס ולסינג¹⁹)
ו"פישקע דער קרומער", ונעשה כבר בסיס עיקרי לתכנית
של סיפור מיוחד ב"מיין לעצטע נסיעה". עכשיו גילה אב-
רמוביץ את נקודת החיבור בין תכנית הכתבים המטורפים
לתכנית הסיפור הסוסי, וצירוף זה (שארע אולי תחת הרושם
החזק שהתרשם אברמוביץ בעת ביקורו בברדיצ'ב בקיץ
1872 ממראה העגלון היהודי העלוב והמיצוע המחמר באכ-
זרית חימה אחר סוסתו הזקנה העמוסה לעיפה, וזו "מפנה
אליו את פרצופה המדולדל ומביטה בו כבאדם חוטא"²⁰) היה
לנקודת השריפה, שהלהיטה את דמיונו והביא אותו להתלק-
חות המלאה, שהיתה דרושה לשם יבורה של יצירה ריטור-
רית-הזיונית נסרעת כ"סוסי". התכנית של הכתבים המ-
טורפים סיפקה ליצירה את ההגות, את ה"נמשל" שלה,
ואילו המוטיב הסוסי סיפק לה את הסיפור, את ה"משל".
העימות הזה איפשר לאברמוביץ לממש בצורה פיוטית-
סמלית את מה שביקש לו ביטוי בכל הנסיונות של יצירת
הסיפור על ההוגה המטורף, הדיאנויה (היסוד המחשבתי
ביצירה הפיוטית) ה"מטורפת", שגיששה עד כאן אחרי
לבושה ההולם, והביאה את אברמוביץ לחילופי תכניות ול-
גניות נסיונות שלא השיבועו את רצונו, מצאה את תיקונה.
לברור מהותה של "דיאנויה" זו על פי הפראגמטיים שב-
עזבון וכן על פי "סוסי" עצמה יוקדש המאמר הבא.

18) זאת, על פי דבריו במכתבו לידיו, ל. ביושטוק מיום 8 ב'
איואר 1867, על פי כתב זה נמצא כתב יד של סיפור בשם "די
"עה" של אברמוביץ בידי סטודנטים יהודיים בקיוב, שהתפעלו ממנו
כאו למחברו גדולות (ראה "צייטישויפט" כרך ה, מינסק 1931, עמ'
ל בעמוד המיוחד של כתביו אברמוביץ המתפרסמים שם).
19) ראה "מענערעלע אינ וויי צייט", עמ' 9.
20) ראה "דאס ווינטשפינגערעל" נוסח א, עמ' 4.
21) ראה הסיפור שסיפר אברמוביץ על הגנוזים של "סוסי"
לידידיו ביאליק, בן-עמי ושלוס-עליכם על פי שיהוורו בפליטון "פיר
זנען מיר געזעסן" מאת זה האחרון, בכרך "אוישע שרייבער" בסדרת
כתבי שלוב-עליכם, עמ' 157-158.